

ОСТАННІ ШТРИХИ ДО ІСТОРИЧНОГО ПОРТРЕТА ІЛЛІ МУРОМЦЯ, СВЯТОГО КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ

 минулому випуску збірника «Історико-географічні дослідження в Україні» нами була опублікована стаття, в якій розглядалися проблеми застосування інформації, вміщеної в билинних текстах, в історико-географічних дослідженнях на прикладі найбільш відомого билинного циклу про богатиря Іллю Муромця¹. Дана стаття викликала неабиякий інтерес не тільки з боку фахівців історичної географії, але й інших галузей історичної науки. Тому вважаємо за доцільне довести розпочате дослідження до логічного кінця і розглянути питання, пов'язані з останніми роками життя реального Іллі Муромця і його загибеллю.

З книги А.Кальнофойського «Тератургіма», довідуємося про важливий факт біографії реального богатиря-ченця Іллі Печерського. А.Кальнофойський писав про конкретну дату життя Муромця: «Він жив за 450 років до того часу»². Варто звернути увагу, що А.Кальнофойський написав слово «жив», а не «помер». Це дуже важливий аспект дослідження. Поза всяким сумнівом, дату смерті або народження Іллі автор не знав. Можливо, у нього були відомості про постриг Іллі в ченці Печерського монастиря або про яку-небудь іншу подію, пов'язану з цією датою, але не про факт смерті богатиря.

На той час ігуменом Києво-Печерського монастиря був Василій. Він обійняв цю посаду «в літо 6690» (1182 р.). Саме при ньому до обителі прийшов богатир Ілля Муромець. Рік написання книги точно відомий – 1638 р., тому, після проведення нескладної арифметичної дії, отримуємо рік життя Іллі за А.Кальнофойським – 1188. Як не дивно, але деякі вчені скептично ставилися до цієї дати. Натомість відстоював її реальність М.О.Максимович.³ Його, як щирого патріота рідної

землі, дуже сильно зачепила стаття одного російського вченого, який досить презирливо висловився з приводу слабких знань «малоросів» у галузі історії Київської Русі. Це зауваження «великороса» обурило відомого письменника. М.О.Максимович із усією переконливістю довів, що А.Кальнофойський був освіченою людиною й фахівцем з історії, який досконально вивчив часи владарювання великих київських князів. А.Кальнофойський разом із митрополитом Петром Могилою брав участь у розкопках і перепохованні святих мощів князя Володимира Хрестителя в 1635 р.

У фундаментальній праці Філарета Чернігівського про православних святих, опублікованій у ХІХ ст., під 19 грудня за старим стилем (1 січня за новим) зазначається: «Пам'ять про преподобного Ілліу Муромця. Преподобний Ілля по місцю народження Муромець, починає відкрито в Антонієвих печерах. За словами Кальнофойського, він жив за 450 років до його часу і, отже, близько 1188 р. По-народному називався Чоботком»⁴. Філарет також відзначив: «Думка, що преподобний Ілля є одна особа з відомим богатирем Іллею Муромцем, зустрічається й в інших пам'ятниках». На превеликий жаль, він не вказав, у яких саме рукописах йому зустрічалося це. Крім «Тератургіми» ім'я преподобного Іллі Муромця згадувалося в числі печерських святих у «Історії Руської ієрархії», «Описі Києво-Печерської Лаври», «Київському місяцеслові»⁵.

Щоб цілком розвіяти таємниці Іллі Муромця, у 1990 р. звернулися до київських фахівців судової медицини. Вони повинні були відповісти на багато питань і результати перевершили всі очікування. Вивчаючи науковий звіт досліджень мощів Іллі, стало зрозуміло, що потрібні консультації та роз'яснення керівника проекту, професора, завідувачки кафедрою судової медицини Київського медичного університету І.А.Концевич⁶. Разом із нею ми крок за кроком відновили весь хід досліджень.

Уперше розгорнувши одіяння святого, дослідники побачили добре збережену мумію чоловіка, руки якого були складені на грудях хрестоподібно. Коротке поодиноке темно-ру-

сыве волосся довжиною до півсантиметра залишилося тільки на тімені (варто зауважити, що узагалі волосся не зберігається так довго). Ліва очниця мумії була порожня, а в правій збереглося муміфіковане око. Вважають, що пошкодження не було прижиттєвим пораненням богатиря, око могло бути втрачене й після смерті.

Проведення точних досліджень було дуже ускладнене специфічним захворюванням Іллі Муромця. Медична назва його хвороби – акромегалічний синдром. Останній й спричинив складності у визначенні віку та расової належності богатиря. У наш час люди страждають від дуже поширеної форми цього захворювання, більш відомого як остеохандроз, що викликає неймовірні болі. Уроджена патологія стала причиною масивності кісток богатиря. Зріст Іллі визначили за довгими трубчастими кістками при допомозі формул для чоловіків європеоїдів. Він склав 177 см. Звичайно, сьогодні таким зростом нікого не здивуєш, але у XII ст. він був вище середнього. До речі, нормальний зріст богатиря анітрохи не суперечить змісту билин. Ідолище Погане навіть знущається з невисокого зросту Муромця.

На цій стадії дослідження моцнів удалося спростувати цілий ряд легенд про величезний зріст богатиря Іллі. У 1638 р. у Лаврі польською мовою була надрукована книга А.Кальнофойського «Тератургіма, або Дива, що як у самому святому-чудотворному монастирі Печерському Київському, так і в обох святих печерах, у яких, з волі Божої, поклали тіла своїх благословенних отців Печерських, вірно й ретельно тепер уперше зібрані й світу подані через отця Афанасія Кальнофойського, чернця того ж святого монастиря Печерського». Книга була присвячена князю Гелію Святополку-Четвертинському і повинна була дати гідну відповідь єзуїтам та уніатам, показавши, що в православному монастирі коїться багато святих чудес. Книга складається з двох частин: історичної й літературно-художньої. Перша частина містить описи Печерського монастиря, прилеглих околиць Києва, лаврських печер та поховань у них. У другій частині книги наведені описи печерських чудес, усього числом 43 (з

1490 по 1637 рр.). Є в цій книзі розділ, присвячений Чернцю Іллі: «Пани-земляки, як тільки приходять у Печерську Лавру, відразу починають з великим інтересом розпитувати про святого Іллю з Мурома, вважаючи його якимось велетнем, і називають, невідомо чому, «Чоботком», і неодмінно хочуть бачити його величезні моці, подібні Поліфему. За наказом архімандрита я виміряв моці святого Іллі й переконався, що той своїм зростом не перевищував звичайну людину – шість римських стіп і ще дві з половиною частини сьомої стопи; і вирішив, що розповіді про гігантські моці Іллі пішли від того, що лежить він у такому місці, де голова видна з одного боку, а ноги виступають з іншої сторони земляної стіни»⁷. Аналогія Поліфема й Іллі Муромця може бути доречною ще й тому що в богатиря збереглося тільки праве око. Якщо ліве око він утратив за життя, у бою, то це могло стати причиною відходу богатиря від ратних справ і постригу в ченці Печерського монастиря. Якщо перекласти римські стопи у метричну систему, вийде – 180 см. Причиною слухів про велетенський зріст богатиря було місцезнаходження усипальні Іллі. Голова його виднілася з одного боку земляної стіни, а ноги виступали з іншого. Створювалася оптична ілюзія, омана.

Статура Іллі була справді, богатирською, він був ладно скроєний й міцно збитий. Про таких у старовину говорили: «Косий сажень у плечах». Довжина кисті руки дорівнювала 22 см, при середніх розмірах – 18 см. Морфологічні й антропометричні дослідження підтвердили, що Іллю не можна віднести до монголоїдного типу. За обмірjuвальними індексами черепа Іллю варто віднести до групи єврипрозонів, тобто широколицих людей. Це можна було б пояснити його належністю до муромської народності, із яскраво вираженим, східним типом обличчя: широким, із невеликими вузькими очима. Однак через специфічне захворювання кісток, фахівці зробили висновок про слов'янське походження богатиря. Захворювання Іллі, набуте з ранніх років чи навіть від народження, наклало сильний відбиток на всю його зовнішність: масивна голова, великі сильні руки, міцні ноги з великими ступнями. Сучасні дослідження спростували поширену у радян-

ський період думку, що моці богатиря – майстерна церковна містифікація, замість нього нібито пізніше поклали тіло убитого татарина.

Учені відзначили в поперековому відділі скривлення хребта вправо. На передніх й бічних поверхнях усіх хребців були виявлені розростання кісткової тканини – остеофіти. На поперекових хребцях сильно розвинені додаткові відростки. Це могло серйозно утрудняти пересування богатиря в юності, внаслідок ущемлення нервів спинного мозку хребцями. Як отут не пригадати билинний вислів, що «не мав Ілля в ногах ходіння цілих тридцять років». Каліки перехожі могли бути народними цілителями, що вправили Іллі хребці й напоїли його цілющими трав'яними відварами.

Вік билинного богатиря був визначений фахівцями 40–45 роками. При особистій зустрічі з науковим керівником медичних досліджень з'ясувалося, що зробити цей висновок було дуже важко, адже Ілля хворів на дуже специфічну недугу кісток. Ця обставина дозволяє підняти вікову межу ще на десять років. Одержуємо остаточний вік богатиря: 40–55 років. Це не в'яжеться з нашими уявленнями про старого козака із сивою бородою, що розвівається на вітру. Хоча, з іншого боку, у деяких дослідників билин, що не мали ні найменшого уявлення про реальний вік Іллі, знаходимо, що визначення «старий козак» не є вказівкою на вік, а лише звання богатиря. От найбільш характерне протиріччя в билинах:

«Іхав добрий молодець,

Старий козак Ілля Муромець».

Були проведені біохімічні дослідження шкіряного покрову із метою визначення часу поховання Іллі. Це повинно було стати одним з основних результатів даного дослідження. Висновки наукового звіту були дуже приблизними: «Із великою обережністю, можна припустити, що час поховання: XI–XII ст.». Для більш точної відповіді потрібні були додаткові дослідження.

Завдяки застосуванню прецизійної японської апаратури, було встановлено, що Ілля Муромець жив у XII ст. Це цілком збігається з відомостями церковної літератури. Таким чином, ви-

ходячи з билинних та літописних матеріалів, записів А.Кальнофойського і результатів новітніх досліджень, можна визначити хронологічний період життя богатиря. Ілля Муромець жив між 1148 і 1203 рр. Не треба думати, що великий витязь після приходу в монастир тихо вгасав тут, замолюючи гріхи своєї юності. Ні, Ілля вмер не від старості, причиною його смерті стало важке поранення. На тілі Іллі було виявлено кілька ран, свідчень ратної долі богатиря: права ключиця деформована й стовщена (можливо, вона була ушкоджена ударом меча), зламані три правих ребра. Але найбільшу увагу привернули дві останніх (за часом) рани Іллі: одна – на руці, а інша – в області серця. Ця, остання, й стала причиною смерті. Як отут не пригадати, що ще 1701 р. мандрівний чернець Іван Лук'янов писав: «Лютого в 2 день, пішов в Антонієві печери, відразу побачив хороброго воїна Іллю Муромця в нетлінні, під покривом золотим, зростом яко нинішніх великих людей; рука в нього ліва пробита списом; виразку всю видно на руці; а права його рука зображує хресне знамення, як свідчать Феодорій блаженний і преподобний Максим Грек: хрестився він двома перстами. Так і тепер ясно: і по смерті його плоть мертва свідчить на викриття супротивників»⁸. Отже, прочанин на початку XVIII ст. повідомив про рану на руці богатиря від удару ворожого списа. Іншу рану на грудях Іллі чернець не міг побачити, тому що вона була прикрита «покривом золотим». Медики повинні були відповісти на запитання: чи були ці рани отримані богатирем при житті. Дослідження уражень кисті й грудної клітки виявили зміну рівнів біогенних амінів, що вказало на їхнє прижиттєве походження. Рана на грудях являє собою довгастий отвір, розміром 2х1 см, що проникає в грудну клітку в п'ятому міжребер'ї, ліворуч від грудини. На тильній поверхні лівої кисті, між третьою й четвертою п'ястковими кістками знаходиться рана довгасто-овальної форми, розміром 2х2 см, що проникає на всю глибину тканин кисті.

Для того щоб з'ясувати якою зброєю могло бути завдано означених ушкоджень, необхідно проаналізувати типи холодної зброї, що зустрічалась на теренах Київської Русі в XII–

XIII ст. Сюди відносяться зброя русичів, чорних клобуків, а також основних супротивників Київської держави того часу – половців.

Холодну та ручну металеву зброю даних народів можна звести у спільну класифікаційну таблицю:

ХОЛОДНА ЗБРОЯ											
	МОНОФУНКЦІОНАЛЬНА					ПОЛІФУНКЦІОНАЛЬНА					
	січна	ріжуча	колюча	ударна	ручна металевна	січна	ріжуча	колюча	ударна	ручна металевна	
Клинок									Шабля		
						✓	✓	✓			
						✓		✓			
							✓	✓			
							✓	✓			
							✓	✓			
								✓		✓	
Древкова		Келеп						Чекан			
				✓		✓			✓		
			Спис					Бойова коса			
			✓				✓	✓			
Монолітна		Булава, пернач					✓	✓	Бойовий серп		
		Булава-колотушка									
				✓							
МЕТАЛЕВА ЗБРОЯ											
	використовує енергію дуги			використовує енергію скрученої мотузки або сухожилля				використовує енергію протитяги			
Ручна	Складний лук та стріли										

Взявши до уваги динаміку бою, можна припустити, що Ілля Муромець отримав два незалежних колотих поранення різними типами зброї: у ліву руку та у груди. Тоді, для останнього випадку, необхідно розглянути клинкову зброю. Основними різновидами клинкової зброї на теренах давньоруської держави на початку XIII ст. виступали меч та шабля. З другої половини XII та особливо у XIII ст. відбувається загальне збільшення ваги клинкової зброї, що пов'язано з підсиленням обладунку. З'являються довгі (до 120 см) та важкі (до 2 кг) мечі. Їхні клинки були значно краще пристосовані

до колючого удару, ніж у мечів IX–XI ст. Проте основним призначенням меча все ж залишається рублячий удар. Лише пізніше, з другої половини XIII ст. фіксуються екземпляри з клинком видовжено-трикутної форми, спеціально призначені для того, щоб колоти (наприклад меч псковського князя Довмонта), що полегшувало пробивання важкого обладунку. Класифікація археологічного матеріалу, здійснена А.М.Кирпичниковим свідчить, що на Русі XII–XIII ст. представлені всі види клинків, відомі на той час у Західній Європі.

Для кочовиків мечі були не характерні. У кочівницьких похованнях меч зустрічається надзвичайно рідко. Віднайдені ж екземпляри цілком відповідають характерним давньоруським зразкам⁹. Іноді зустрічаються однолезові мечі, що є попередниками шаблі. Вони проіснували до XIII–XIV ст.

Основною ж клинковою зброєю кочовиків були шаблі¹⁰. Необхідно зазначити, що шабля була загальноновживаною зброєю. Нею користувалися як половці і чорні клобуки, так і русичі.

Кочівницькі шаблі мають непогану історіографію. Їх вивчали С.А.Плетньова, Г.А.Федоров-Давидов та ряд інших дослідників¹¹. Для руських та кочівницьких шабель XI – першої половини XIII ст. як правило характерні слабкий вигин полоси, відсутність елмані та в середньому вужчий, ніж у меча, клинок. Дані особливості підвищували ефективність колючого удару, проте основним призначенням шаблі все ж залишався рублячо-ріжучий удар вершника проти незахищеного важким обладунком супротивника.

Розміри поранення на грудях Іллі Муромця (2x1 см) надають опосередковану інформацію про максимальну ширину та товщину у перерізі робочої частини зброї, якою було завдано удару. Рана кисті має відмінні розміри (2x2 см). З огляду на розміри та форму поранень, логічним буде припустити, що Іллю Муромця було вбито таким різновидом зброї, який міг залишити сліди обох типів. Клинок шаблі або меча у даному випадку можна виключити: адже їхня робоча частина (клинок) може залишити сліди тільки одного типу. До того ж, серед наявного археологічно-

го матеріалу, що датується початком XIII ст. не зустрічається клинків які б на такій відстані від вістря де ширина полоси доходить до 2 см, сягали у перерізі 1 см. Подібна форма могла б бути характерною хіба що для пізнішої спеціалізованої колючо-броневийної зброї.

Друге припущення зводиться до того, що смерть богатиря наступила внаслідок одного удару, що спричинив два поранення одночасно. На нашу думку подвійний слід могла залишити колюча деревкова, або металевая зброя: робоча частина пройшла наскрізь через долоню (притиснувши останню до грудей), та завдала смертельного поранення. У цьому випадку знаходить пояснення кругла форма травми кисті (2x2 см) – слід від втулки, або деревка холодної зброї. Лезо зайшло в тіло повністю, але не пробило його наскрізь (рана у грудях не наскрізна). Отже необхідно розглянути деревкову колючу зброю (спис, пальма), ручну металеву зброю (сулиця), а також різновид металевий зброї – лук та стріли (адже конструкція стріли передбачає наявність деревка).

Визначимо більш конкретні умови, яким повинен відповідати різновид зброї, що встановлюється:

а) найбільша ширина робочої частини повинна приблизно дорівнювати 2 см, а в перерізі 1 см (форма перерізу – лінзоподібна, або чотиригранна);

б) довжина робочої частини не повинна перевищувати приблизно 20 см (в іншому випадку травма грудей мала б наскрізний характер);

в) розмір втулки, або деревка біля робочої частини не повинен перевищувати 2 см у перерізі.

Лук та стріли надзвичайно широко використовувалися в Давній Русі. На протязі століть вони становили основну, найважливішу військову та промислову дистанційну зброю. Майже всі більш-менш значні битви відбувалися за участю лучників. З Ливонських хронік XIII ст. відомо, що на Русі існували спеціальні підрозділи стрільців-лучників, які охороняли війська у поході та витримували перший натиск ворога у битві¹². Детальна класифікація давньоруських стріл розроблена в монографії відомого фахівця А.Ф.Медведева¹³. Виділені ним

різновиди, характерні для початку XIII ст., включають також стріли кочовиків (половців та чорних клобуків).

У комплексі озброєння кочовиків лук та стріли відігравали провідну роль. За образним висловом очевидця: «При першій зустрічі на війні стріли в них, як-то кажуть, не летять, а ніби зливою ллються»¹⁴. Більшість сучасників також зазначає, що кочовики були чудовими наїзниками-стрільцями. Так, за свідченнями П'єрано Карпіні, їх навчали стрільбі з луку та їзди верхи з дволітнього віку¹⁵.

В арсеналі у кочовиків нараховувалася значна кількість типів стріл з бойовими частинами різного призначення. Так, прицільна стрільба по незахищеному обладунку супротивнику обумовлювала набір трилопатевих та плоских широколопатевих стріл, що залишали широкі кровоточиві поранення. Ефективна ж боротьба проти важкоозброєного ворога вимагала застосування гранчастих бронебійних стріл.

За класифікацією А.Ф.Медведева для періоду XIII ст. виділяється 19 типів бойових частин стріл, що включають близько 39 різновидів¹⁶. Серед них є тільки один екземпляр (тип 97), який міг спричинити рану грудей встановлених розмірів (2x1 см). Проте, його чітко датують другою пол. XI–XII ст. Трилопатевої та багатогранної бойові частини не залишили б після себе сліду довгастої форми. Плоскі, лінзоподібні та ромбічні вістря у перерізі завжди значно менші за 1 см.

Розмір черешка та древка у відомих екземплярів стріл також як правило не досягає у перерізі 1 см, отже в цьому випадку не знаходить пояснення поранення кисті.

Через вказані особливості можна відкинути версію поранення Іллі Муромця стрілою.

Інший різновид ручної металеві зброї – сулиця, або дротик. У давньоруському війську сулиці були особливо популярними серед піхоти. Бойова частина цього різновиду зброї могла легко пробити обладунок, або глибоко врізатись у щит¹⁷.

Бойові сулиці мали в середньому менший, ніж у списа діаметр втулки (1,5–2 см), тонше та коротше древко. Довжина пера, як правило, складала 8–12 см (з втулкою 15–20 см).

Конструкція леза була як у броневійних списів (ширина 1,5–2,5 см, співвідношення ширина/товщина приблизно 2:1). Отже за своїми параметрами сулиця цілком відповідає вказаним нами вимогам.

Необхідно відзначити, що металевий спис, як військова зброя, найчастіше згадуються Іпатієвським літописом саме стосовно подій XIII ст. Отже вірогідність застосування даного виду зброї проти Іллі Муромця підвищується.

Прийнявши за робочу версію використання проти Іллі Муромця сулиці, доходимо висновку, що нападником з високою вірогідністю мав бути русич.

Однак найбільш вірогідно смерть Іллі Муромця наступила внаслідок поранення списом.

На думку фахівців у Київській Русі X–XIII ст. спис був більш поширений, ніж інші різновиди холодної зброї. Відомий археолог та зброєзнавець А.М.Кирпичников виділяє 7 типів давньоруських списів¹⁸. Параметри більшості традиційних давніх видів (деякі були відомі ще у VII ст.) не відповідають встановленим у нашому дослідженні вимогам: ширина леза коливається від 3 до 5 см. Тільки модифікований у XII–XIII ст. спис з пером видовжено-трикутної форми (тип III б) має вузьку робочу частину (від 1,5 см), проте довжина останньої, як правило, значно більша 20 см, іноді досягаючи 50–60 см¹⁹.

Серед давньоруських знахідок зустрічається спис з чотирикутним у перерізі пером та воронкоподібною втулкою – піка (тип V). Його типові розміри: ширина пера приблизно 1,5 см, довжина 15–30 см, співвідношення ширина/товщина приблизно 2:1, діаметр втулки 3 см. На думку дослідників цей тип списів походить з азійського кочівницького середовища²⁰, проте вже в X ст. немає підстав вважати даний різновид винятково зброєю кочовиків: він був поширений від Молдови до Приладоджжя. Найбільшого поширення такі списи набули саме в XII–XIII ст. (вони складають половину знахідок даного періоду). Саме у вказаний період піка набуває довшої форми яка не змінюється до пізнього середньовіччя (див. малюнок).

Піки завжди були кавалерійською зброєю, їхнє поширення пов'язане з висуненням кінноти та посиленням захисного спорядження воїнів. А.М.Кирпичников вважає, що вперше в історії давньоруської зброї, приблизно з XII ст., піка виділяється як різновид спеціально кавалерійського списа.

Отже, піка XII–XIII ст. – єдиний різновид списа, що за сукупністю параметрів повністю відповідає встановленим вимогам. Приймаючи за робочу версію поранення Іллі Муромця пікою, можна напевне стверджувати, що нападник був кінотником. Однак, на жаль, видається неможливим встановити етнічну приналежність нападника: адже піка була однаково популярна як серед кочовиків, так і русичів.

Про поранення руки Іллі списом писав І.Лук'янов, який відвідав поховання богатиря через 500 років після його смерті. Безперечно, перекази того часу зберігали відомості про останній бій богатиря-ченця.

Московський прочанин І.Лук'янов був прибічником старої віри й двоперстя Іллі Муромця мало для нього величезне значення. Ось чому він акцентував свою увагу на пальцях правої руки богатиря й радісно засвідчив, що і після смерті він залишився відданим старій вірі, на викриття супротивників. Відомо, що у давнину розкольників від церкви неодноразово прямували до Києва, щоб дізнатися, як складені пальці улюбленого народного героя Іллі. Повернувшись додому, ці люди розповідали, що «персти в нього, розтягши, так, що не видно як він складав їх при хреснім знаменні». З такими ж пальцями Ілля Муромець зображений на гравюрі 1661 р. Помилкову думку навів М.О.Максимович, який написав: «Зображення зроблене довільно й несхоже з мощами святого богатиря, у якого ліва рука з язвою від списа, а на правій руці три перші персти складені хрестом по православному: видно, що вони так і заціпнули в молитовну хвилину його кончини»²¹. М.О.Максимович видав бажане за дійсне. На-

справді, правим виявився І. Лук'янов. Нам довелось бачити святі моці Іллі Муромця й вивчати матеріали медичного дослідження. Ось рядки з нього: «Праве передпліччя сильно зігнуте в ліктьовому суглобі й спрямоване до місця проекції серця. Другий і третій пальці правої руки зведені у вигляді двоперстя, а інші зігнуті». Отже, у цьому питанні можна раз і назавжди поставити крапку: пальці правої руки богатиря складені двоперстям! Тільки чудом вони не постраждали при акції вандалізму, коли фанатик, що таємно проникнув в Ближні печери, відрізав усі пальці на лівій руці богатиря.

Тепер останні роки життя Іллі Муромця вимальовуються перед нами з усією очевидністю. Учинивши безліч ратних подвигів, він знайшов собі тихий притулок в обителі Києво-Печерського монастиря. Тут Ілля молився, вів розмірений, аскетичний спосіб життя. Це підтверджується записом 1667 р. про великого богатиря, який прийшов у монастир і «пригадав собі, що воїнство є ремесло не спасенне, постригся в чернецтво, якщо хтось його утішав аби не плакав, відповідав – багато я крові пролив безневинної, треба їй слізьми омита». Утім, цілком зректися від світу йому не вдалося, тому що ворожі напади на стольний Київ наприкінці XII ст. були досить частим явищем. Ченцям не раз доводилося зі зброєю в руках ставати на захист своєї обителі й міста. Богатирська сила не залишала Іллю до останніх днів. Прикладом цьому може служити подвиг, описаний Е. Лясотою, за який Муромець одержав прізвисько Чобіток.

В описі Києво-Печерської Лаври Е. Лясота згадав: «Є також один велетень чи богатир, називаний Чоботка (Чобіток), говорять, що на нього напало одного разу багато ворогів, коли він надягав чобіт, і, тому що він поспіхом не зміг схопити ніякої іншої зброї, то почав захищатися іншим чоботом, який ще не надяг, і ним здолав усіх, відчого й дістав таке прізвисько».

Не вперше Іллі захищатися такою незвичайною зброєю, в одній з билин схопив він із голови шапку (шолом) і розбив нею розбійників без числа:

*«І став він отут шоломом помахувати,
Як убік махне – так отут і вулиця,
Як у другий махне – так отут і провулочок».*

Ми вважаємо, що Ілля загинув у 1203 р. під час спустошливого набігу на Київ об'єднаних військ Рюрика Ростиславовича та чорних клобуків (половців). Літописці відзначали, що «такого зла в Києві ще не бувало». Місто взяли приступом. Києво-Печерський монастир та Софійський собор зруйнували й пограбували. Усі церковні коштовності порозкрадали, значну частину міста – спалили вщент. Вороги немилосердно розправилися з мешканцями стольного граду, вони не щадили ні сивих старих, ні малих дітей, ні беззахисних жінок. Страшний удар ворожих військ прийняв на себе й Києво-Печерський монастир. Зрозуміло, богатир-чернець Ілля не міг залишатися осторонь від жорстокого бою, знову довелось йому взятися до зброї. У тому смертельному бою з давніми ворогами-половцями наклав він своєю буйною головою, вчинивши останній у житті героїчний вчинок. Судячи з поранень на тілі богатиря, він не став легкою здобиччю ворогів-іновірців. Напевно, чимало супротивників поклав він у тій смертельній битві.

Таким чином, завдяки результатам сучасних наукових досліджень та залучення фахівців різних галузей науки вдалося вирішити цілий ряд наукових питань, пов'язаних з одним із найвідоміших святих Києво-Печерської Лаври, ім'я якого навічно закарбовано в історії рідної України.

---

1 Хведченя С.Б. Билинний епос Київської Русі як джерело для історичної географії // Історико-географічні дослідження в Україні. – Число 5. – К., 2001. – С. 30-37.

2 Шевчук В. «Тератургіма» Афанасія Кальнофойського // Хроніка-2000. – Вип. 17-18. – К., 1997. – С. 18-44.

3 Максимович М.А. В каком веке жил Илья Муромец// Собр. соч. – М., 1876. – Т.1. – С. 145.

4 Филарет (Гумилевский). Русские святые чтимые всею Церковью или местно: Опыт описания их. – Чернигов, 1861. – С. 81.

- 5 Евгений (Болховитинов). Описание Киево-Печерской Лавры. – К., 1831. – С. 151.
- 6 Хведченя С.Б. Святыни и святые Киево-Печерской Лавры. – К., 2001. – С. 158.
- 7 Шевчук В. Вказ. праця. – С. 22.
- 8 Миллер О.Р. Илья Муромец и богатырство киевское. – СПб., 1869. – С. 79.
- 9 Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью Золотоордынских ханов. – М.: 1966. – С. 24.
- 10 Арциховский А. В. Введение в археологию. – М., 1947. – С. 166.
- 11 Див: Плетнева С.А. Древности Черных Клобуков. // Свод археологических источников. – М., 1973. – Вып. ЕІ-19; Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью Золотоордынских ханов. – М.: 1966; Евглевский А. В., Потемкина Т.М. Восточноевропейские позднекочевнические сабли. // Степи Европы в эпоху средневековья (Донецк): 2000. – Т.1.
- 12 Кирпичников А.Н., Медведев А.Ф. Вооружение // Древняя Русь. Город, замок, село. – М., 1985. – С. 312.
- 13 Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII–XIV вв. – Свод Археологических источников. – М., 1966. – ЕІ-36.
- 14 Аннинский С.А. Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах в Восточной Европе. – М.; Л., 1940. – С. 87.
- 15 Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. – М., 1957. – С. 36-37.
- 16 Кирпичников А.Н., Медведев А.Ф. Указ. соч. – С. 347, 348, 352, 353.
- 17 Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. – М.-Л., 1966. – С. 23.
- 18 Там же. – С. 11.
- 19 Кирпичников А.Н., Медведев А.Ф. Указ. соч. – С. 308-309, 337.
- 20 Кирпичников А. Н. Указ. соч. – С. 16.
- 21 Максимович М.А. Указ. соч. – С. 148.

